

พระพุทธโฆษาจารย์กับผลงานที่ฝากไว้ในพระพุทธศาสนา Phrabuddhaghosacara and His Masterpieces in Buddhism

มนัสวี ศรีนนท์

Manatsawee Srinont

สถาบันนวัตกรรมการเรียนรู้ มหาวิทยาลัยมหิดล

Institute for Innovative Learning, Mahidol University

พระมหาหมวิินทร์ ปุริสุตตโม

Phramaha Maghavin Purisuttamo

ศูนย์วิจัยธรรมศึกษา

Dhammasuksa Research Center

Phrapariyattidhamma of Watawutwikasitaram

E-mail: B_AV7@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้นำเสนอเกี่ยวกับพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 10 โดยในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวไว้ว่า ท่านเป็นคนอินเดียภาคเหนือ เกิด ณ หมู่บ้านโฆสคาม ผลงานที่สำคัญของท่านนั้นสำหรับทางเมืองไทยที่เป็นที่ยอมรับว่าเป็นเมืองแห่งพระพุทธศาสนาได้มีการศึกษาค้นคว้ากันแพร่หลาย อนึ่ง พระพุทธโฆษาจารย์ได้แต่งผลงานทางวิชาการไว้จำนวน 16 คัมภีร์หลักๆ ด้วยกัน เช่น คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา ซึ่งแต่งขึ้นตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ เป็นต้น ดังนั้น พระพุทธโฆษาจารย์จึงเป็นพระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงที่สุดและได้แปลคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนาในลังกาไว้เป็นจำนวนมาก

คำสำคัญ: พระพุทธโฆษาจารย์, ผลงาน, พระพุทธศาสนา

Abstract

This article presents about Phrabuddhaghosacara who was alive in the 10th Buddhist century. According to the Mahawongsa bible, it is said that he was in the northern India and was born in the village of Ghosagam. His masterpieces had been widely studied and retrieved in Thailand, the land of Buddhism. Furthermore, he had composed 16 important scriptures of academic work such as Dhammapadatthakatha composed from Venerable Phrakumarakassapa's invitation. Therefore, Phrabuddhaghosacara was the great commentator with best reputation, as well as he had interpreted many Buddhist scriptures in Sri Lanka.

Keywords: Phrabuddhaghosacara, masterpiece, Buddhism.

บทนำ

หลักคำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนั้นมิได้เป็นพุทธวจนะทั้งหมด แต่จะมีคำอธิบายขยายความควบคู่กันไปด้วย หากตอนใดที่เป็นพุทธวจนะที่ตรัสไว้อย่างสั้น ๆ ก็จะมีคำอธิบายขยายความไว้อีก เพื่อให้มีเนื้อหาที่สมบูรณ์และเพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น ข้อความที่อธิบายและขยายความพุทธวจนะนี้ ท่านเรียกว่า “อรรถกถา” (พระมหาอดิศร ธีรสีโล, 2543) และในอรรถกถาทั้งหลายที่พุทธบริษัท 4 ใช้ศึกษาเล่าเรียนอยู่ในประเทศไทยส่วนมากเป็นผลงานทางวิชาการของพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้ซึ่งมีความเพียรพยายามในการศึกษาและสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก

ส่วนคัมภีร์หรือตำราเรียนที่ทางคณะสงฆ์ไทยได้กำหนดให้ใช้เป็นหลักสูตรการเรียนการสอนตั้งแต่ชั้นบาลีไวยากรณ์จนถึงประโยค ป.ธ. 9 ในสมัยปัจจุบันนี้ โดยส่วนใหญ่เป็นคัมภีร์รจนาขึ้นโดยพระอรรถกถาจารย์หลายรูปทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ (สำนักศาสนศึกษาวัดเทพศิลา, 2545) ฉะนั้น เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์คัมภีร์ภาษาบาลีกับพระพุทธโฆษาจารย์ จึงจักได้นำเสนอบทความเกี่ยวกับพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่มีอุปการะคุณเป็นอย่างมากแก่ผู้ศึกษาภาษาบาลีให้ทราบโดยทั่วกัน

ประวัติทั่วไปของพระพุทธโฆษาจารย์

1. นามเดิม

นามเดิมของพระพุทธโฆษาจารย์ คือ โฆสะ

2. สถานที่เกิด

เกี่ยวกับสถานที่เกิดของพระพุทธโฆษาจารย์ได้มีนักปราชญ์หลายท่านกล่าวถึงไว้อย่างแตกต่างกันมากมาย เช่น ศาสตราจารย์ ดี. โกสัมปี (Pro. D. Kosambi) กล่าวว่า ไม่เชื่อว่าอินเดียเหนือเป็นมาตุภูมิของพระพุทธโฆสะ โดยอ้างเหตุผลบางประการและสนับสนุนความเห็นของชาวพม่าที่ว่า ท่านเป็นชาวใต้และศาสตราจารย์ ดี. โกสัมปี (Pro. D. Kosambi) สงสัยว่า พระพุทธโฆสะคงเป็นพราหมณ์ (สภาการศึกษามหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2537) ส่วนในคัมภีร์มหาวงศ์มีกล่าวไว้ว่า ท่านเป็นคนอินเดียภาคเหนือ เกิด ณ หมู่บ้านโฆสคาม ใกล้พุทธคยา (สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า) แต่บางหลักฐานกล่าวว่า ท่านมาจากประเทศไต้ลึงคะ (Tailanga) ส่วนชาวพม่าถือว่าท่านเกิดในประเทศพม่า

3. ชีวิตก่อนการบวช

เมื่อโฆสกุมารมีวัยพัฒนาการอายุได้ 7 ขวบ ก็มีสติปัญญา สามารถเฉลียวฉลาดยิ่งนักได้เล่าเรียนรู้คัมภีร์ไตรเพทแตกฉานแต่ภายในอายุ 7 ขวบ ฝ่ายพราหมณ์ปุโรหิตบิดาโฆสกุมารเป็นพระมหाराชครูผู้สั่งสอนไตรเวทศาสตร์แก่สมเด็จบรมกษัตริย์ในพระนครนั้น แลได้พาบุตรเข้าไปในพระราชวังด้วยเป็นนิตย ในเวลาวันหนึ่ง พราหมณ์ปุโรหิตบอกสอนไตรเพทแด่พระมหากษัตริย์ถึงบทคัมภีร์คณฐีในไตรเพทบทหนึ่งก็มีความสงสัยคิดอรรถาธิบายไม่ออกได้จึงทูลลาพาบุตรกลับมาบ้าน คิดตรិตรองอยู่เนืองๆ ก็ยังไม่ลงเห็นอรรถาธิบายนั้นได้ ฝ่ายโฆสกุมารรู้ว่าบิดาคิดอรรถาธิบายแห่งบทไตรเพทนั้นติดตัน จึงเขียนข้ออธิบายแห่งบทคณฐีในไตรเพทลงไว้ในใบลาน ครั้นบิดาออกมาได้เห็นอักษรก็เข้าใจในอรรถาธิบายนั้นแล้วรู้ว่าบุตรของตนมีปรีชาเชี่ยวชาญเฉลียวฉลาดยิ่งนักมาเขียนอรรถาธิบายแห่งข้อสงสัยนั้นไว้ให้ก็ชื่นชมดีใจหาที่สุดมิได้จึงพาบุตรเข้าไปเฝ้าพระมหากษัตริย์กราบทูลประพฤติ เหตุนั้น สมเด็จพระมหาราชก็ทรงพระโสมนัสชอบพระราชหฤทัยยิ่งนัก จึงสวมกอดเจ้าโฆสกุมารให้ขึ้นนั่งเหนือพระเพลา จุมพิตศิริเกล้าแลมีพระราชดำรัสว่า แต่นี้ไปเจ้าจงเป็นบุตรบุญธรรมของเรา แลตรัสสรรเสริญปัญญาโฆสกุมารเป็นอันมาก (มหาวงศ์ ชาญบาลี, 2466)

จากเนื้อความข้างต้น ทำให้ทราบว่า ชีวิตก่อนบวชของพระโฆสะนั้น ท่านได้ศึกษาจบคัมภีร์ไตรเพทของศาสนาพราหมณ์ตามขนบธรรมเนียมประเพณีแล้วก็ได้เข้าบรรพชาอุปสมบทและศึกษาหลักคำสอนในพุทธศาสนาเมื่อ พ.ศ. 956 เป็นต้นมา

4. ชีวิตในขณะบวช

ครั้งโฆสกุमारมีวัยวัฒนาการเจริญขึ้นได้มาบรรพชาในสำนักพระธรรมโฆษาจารย์หรือพระเรวัตตเถระ (วคิน อินทสระ, 2521) ผู้เป็นพระอุปัชฌายาจารย์ ได้เล่าเรียนพระธรรมวินัยไตรปิฎก (เอกมาเสเนว) จากท่านมหาสถวีระเรวตะ (สภาการศึกษาหมากูราชวิทยาลัย, 2537) ประมาณเดือนเดียวเท่านั้นก็ได้สำเร็จรู้พระสูตร พระวินัย พระอภิธรรม ทั้งสามปิฎก ครั้นได้อุปสมบทบวชเป็นภิกษุภาพในพระพุทธศาสนาแล้ว (สภาการศึกษาหมากูราชวิทยาลัย, 2537) ท่านได้รวบรวมหนังสือเล่มแรกขึ้นชื่อว่า “ญาโณทัย” จากนั้นท่านได้เขียนอรรถกถาอัฐสาลินี ซึ่งเป็นอรรถกถาของอัมมสังคณีนี ท่านมหาสถวีระเรวตะเมื่อได้ทราบว่าพระพุทธโฆสะเริ่มเขียนอรรถกถาปริตตสูตร จึงกล่าวว่า

“ปาลิมุตต อีธานิ”	นตถิ อฏฐกถา อธิ
ตถาจริยาบาทา จ	ภินนรูปา จ วิชเช
สีหลภูฏกถา สุทธา	มหินเทน มติมตา
สงคิตติตตยมารุหิ	สมมาสมพุทเทสิต
กตา สีหลภาสาย	สีหเลส ปวตตติ
ต ตตถ คนตวา สุตวา ตว	มคธานิ นิรุตติย
ปวิตเตหิ สาโหติ	สพพลโลกิตาวหา”

“หนังสือที่นำจากลังกามาที่นี่มีเฉพาะพระไตรปิฎกเท่านั้น อรรถกถาและอาจริยาตต่างๆ เรายังไม่มี แต่ในลังกามีอรรถกถาที่พระมหินท์ผู้มีปัญญารจนานขึ้น โดยอาศัยพระพุทธพจน์อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วและนำเข้าสู่การทำสังคายนาแล้ว 3 ครั้ง อรรถกถานั้นภายหลังได้มีผู้แปลเป็นภาษาของชาวเกาะนั้น เธอจึงไปที่นั่น สดับศึกษาแล้ว จึงแปลอรรถกถานั้นเป็นภาษามคร ให้อรรถกถานั้นมีประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวงเกิด”

เมื่ออาจารย์ของท่านขอร้องเช่นนั้น พระพุทธโฆสะจึงได้เริ่มเดินทางไปลังกาและไปถึงที่นั่นในรัชสมัยของพระเจ้ามหายานาม ท่านได้พักอยู่ที่ตำหนักชื่อ “มหาปธาน” ในมหาวิหาร และได้ศึกษาอรรถกถาภาษาสิงหล และอาจริยาตต่างๆ จากพระสังฆปาละเถระ จนมีความเชื่อว่าอรรถกถาและอาจริยาตเหล่านั้นสอดคล้องกับพระดำรัสอันแท้จริงของพระตถาคต ท่านจึงได้ขอร้องต่อภิกษุสงฆ์อย่างเป็นทางการว่า “ผมต้องการจะแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคร ขอให้ผมได้ค้นคว้าหนังสือเหล่านั้นอย่างสะดวกๆ เกิด”

จากนั้นภิกษุทั้งหลายได้ให้คาถาเป็นภาษาบาลีแก่ท่าน 2 คาถา เพื่อทดสอบความสามารถของท่านและบอกให้ท่านแต่งอธิบายคาถาเหล่านั้น พระพุทธโฆสะได้เขียนเรื่องย่อจากพระไตรปิฎกทั้งหมดและตั้งชื่อว่าหนังสือ “วิสุทธิมรรค” ภิกษุทั้งหลายพอใจกับผลงานของท่านแล้ว จึงมอบหนังสือให้ท่านทั้งหมด ขณะที่พำนักอยู่ ณ คันถการะ บริเวณ ณ เมืองอนูราธบุรี พระพุทธโฆสะได้แปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามครสำเร็จ หลังจากนั้นท่านก็กลับมาตุภูมิ และได้ไปบูชาต้นมหาโพธิ์ (สภาการศึกษาหมากูราชวิทยาลัย, 2537)

ตามที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เข้าใจว่าชีวิตหลังการเข้าสู่บรรพชาอุปสมบทของท่านพระพุทธโฆษาจารย์นั้นเป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยการบำเพ็ญประโยชน์เพื่ออนุรักษ์และสืบต่อพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง การที่กล่าวเช่นนั้น จะเห็นได้จากประวัติที่ท่านได้สำเร็จจตุปฐกสัมภิตาญาณ รู้แตกฉาน ขำฉานใน

บาลี อรรถกถา นิรุติ บพิคคหะ และมีปฏิภาณ การกล่าวโต้ตอบโดยคล่องแคล่ว พร้อมทั้งมีองค์แห่งปฏิสัมภิทาญาณและปัญญา และมีชื่อเสียงเลื่องลือแผ่ไปในสกลชมพูทวีป (ประเทศอินเดีย ประเทศปากีสถาน ประเทศศรีลังกา และประเทศบังคลาเทศ)

5. ภาษาที่ใช้จารึกพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น

ในสมัยของพระพุทธโฆสะนั้น ภาษาบาลีเสื่อมศูนย์ไปจากอินเดียเกือบทั้งหมด ภาษาสันสกฤตกลับรุ่งเรืองขึ้นแทน แม้นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาก็คงยอมรับเอาภาษาสันสกฤตมาใช้ในการประกาศศาสนา พระอศฺวโฆสะผู้มีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 1 ได้เขียนหนังสือกวินิพนธ์เป็นภาษาสันสกฤตในทำนองเดียวกันนักคิดผู้ยิ่งใหญ่ เช่น พระนาถาชุน พระวสุพันธุ และพระทินนาคาก็เขียนตำราเป็นภาษาสันสกฤต แม้กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะก็ไม่ทรงสนพระทัยในภาษาบาลีอีกต่อไป กลับทรงสนับสนุนภาษาสันสกฤต ดังนั้น ทั้งภาษาบาลีและนิกายเถรวาทจึงค่อยๆ เสื่อมลงจนหมดความสำคัญไปในอินเดีย

อย่างไรก็ตาม แม้ในศตวรรษที่ 5 ซึ่งเป็นสมัยที่พระพุทธโฆสะเข้ามาบรรพชาอุปสมบท ภิกษุผู้ที่อยู่ที่พุทธคยาก็ยังรักษาภาษาบาลีไว้ได้อย่างมั่นคง (สภาการศึกษามหาภูมิบาลวิทยาลัย, 2537)

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์เข้ามาบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาเป็นช่วงเวลาแห่งการฟื้นฟูภาษาบาลีหรือภาษามคธซึ่งเป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้ในการสืบทอดอายุและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กลับมาได้รับความนิยมอีกครั้งหนึ่ง

6. มรณภาพ

การมรณภาพของพระพุทธโฆษาจารย์ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนและแน่นอนมากนัก แต่ก็มีบางตำรา เช่น ในหนังสือพุทธศาสนประวัติ ระหว่าง 2500 ปีที่ล่วงแล้ว ได้สันนิษฐานว่า ท่านปรินิพพาน ณ ประเทศกัมพูชา เพราะมีวัดโบราณอยู่วัดหนึ่งชื่อว่า “วัดพุทธโฆษวิหาร” เป็นหลักฐานยืนยัน

3. ผลงานทางวิชาการของพระพุทธโฆษาจารย์

เมืองไทยเป็นเมืองพระพุทธศาสนา เรามีการศึกษาพระพุทธศาสนากันแพร่หลาย ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระอรรถกถาจารย์ร่วมสมัยก็นำมาศึกษากันอยู่ สำหรับผลงานทางวิชาการของพระอรรถกถาจารย์แต่ละรูปที่ศึกษากันอยู่ในเมืองไทยเท่าที่พิมพ์เผยแพร่อยู่ในปัจจุบันมีผลงานของพระอรรถกถาจารย์ 5 รูป คือ พระพุทธโฆสะ พระธรรมปาละ พระพุทธทิตตะ พระอุปเสนะ และพระมหาภิธานะ

ในกรณีของผลงานทางวิชาการของพระพุทธโฆสะ ท่านได้แต่งผลงานไว้ 16 เรื่อง (บรรจบบรรณรุจิ, 2540) คือ

1. ญาโณทัยปกรณ พระพุทธโฆสะแต่งเอง ไม่ระบุภาณวาร

คัมภีร์ญาโณทัยปกรณเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเมื่อประมาณศตวรรษที่ 10 และเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงประวัติย่อและการเดินทางไปแปลหนังสือที่ลังกาของพระพุทธโฆษาจารย์ การทำสังคายนาพระธรรมวินัยตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงการทำสังคายนาในลังกาทวีป และความเป็นมาของคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาษาบาลี เช่น ฎีกา ออนุฎีกา โยชนา คันถิ อัฐฎกถา เป็นต้น

คัมภีร์ญาโณทัยปกรณแบ่งออกเป็น 33 ตอน คือ 1) แสดงปี เดือน วัน เวลาสำคัญของพระพุทธเจ้า 2) เริ่มพุทธประวัติย่อ 3) พรรษาที่ 1 ทรงทำอะโรว้าง 4) พรรษาที่ 2 ทรงทำอะโรว้าง 5) พรรษาที่ 3 ทรงทำอะโรว้าง 6) พรรษาที่ 4 ทรงทำอะโรว้าง 7) พรรษาที่ 5 ทรงทำอะโรว้าง 8) พรรษาที่ 6 อินทกุล ขฤลิคนสำคัญมาเฝ้า 9) พรรษาที่ 7 แสดงยมกปาฏิหาริย์ จนได้นามว่า “ภควา” 10) พรรษาที่ 8 ทรมานยักษ 11) พรรษาที่ 9 แสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นแม่เป็นต้น 12) พรรษาที่ 10 ถึง 19 แสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นแม่เป็นต้น 13) พรรษาที่ 20 ถึง 27 แสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นแม่เป็นต้น 14) สังคายนา

ครั้งที่ 1 ทำกันอย่างไร 15) สังคายนาครั้งที่ 2 ทำกันอย่างไร 16) สังคายนาครั้งที่ 3 ทำกันอย่างไร 17) พระโมคคัลลีบุตรส่งภิกษุไปประกาศศาสนาในต่างประเทศ 18) ส่งพระมัชฌันติกเถระไปกัมพูชา 19) พระมหาเถระเถระไปทมิฬชนบท 20) ส่งพระรักขิตเถระไปจังหวัดฉะเชิงเทรา 21) ส่งพระโยนกธัมมรักขิตไปอุดรประเทศ 22) ส่งพระมหาธรรมรักขิตเถระไปมหารัฐ 23) ส่งพระมหาธรรมรักขิตเถระไปโยนกโลก 24) ส่งพระมัชฌิมเถระไปหิมาวันต์ 25) ส่งพระโสณะและพระอุตตโรไปสุวรรณภูมิ (ไทย) 26) ส่งพระมหินทเถระไปลังกา 27) สังคายนาครั้งที่ 4 ทำกันอย่างไร 28) สังคายนาครั้งที่ 5 ทำกันอย่างไร 29) พระพุทธโฆสะชาวพุทธศาสนาแปลอรรถกถาและเถรวาท 30) เถรวาทคืออะไร 31) แต่งฎีกาเป็นต้น 32) แสดงอานิสงส์แห่งการเขียนหรือจารพระไตรปิฎก 33) แสดงอานิสงส์การฟังธรรม

2. วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระสังฆปาละมี 58 ภิกษุชาววิสุทธิมรรคเป็นหนังสือเล่มแรกหรือเป็นปกรณ์พิเศษที่พระเถระชาวชมพูทวีปผู้มีชื่อว่า พระพุทธโฆสะเขียนขึ้นในลังกา เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปได้ประมาณ 1,000 ปี (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2519) ในหนังสือวิสุทธิมรรคปรากฏว่ามีหลักธรรมย่อยๆ จากพระไตรปิฎกแทบทั้งหมดตลอดเล่มหนังสือ พระพุทธโฆสะได้คัดมาจากพระไตรปิฎกบ้าง คัมภีร์รุ่นหลังพระไตรปิฎกบ้างแทบทั้งนั้น ในหนังสือมหาวงศ์กล่าวไว้ว่า “วิสุทธิมรรคเป็นบทสรุปของพระไตรปิฎกและอรรถกถาอย่างแท้จริง” (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537) เว้นพระไตรปิฎกและอรรถกถาเสียแล้ว คัมภีร์วิสุทธิมรรคดูเหมือนจะได้รับการรับรองจากปวงปราชญ์ผู้คงแก่เรียนในวิชาพระพุทธศาสนาว่าเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดในการให้ความแจ่มแจ้งในหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งย่อลงเป็น 3 ประการ คือ ศีล และสมาธิ ปัญญา (วศิน อินทสระ, 2521) โดยลำดับ วิธีแต่งเหมือนอย่างแต่งกระทู้หรือเรียงความแก่กระทู้ธรรมในปัจจุบัน คือ ขยายความย่อให้พิสดาร บทกระทู้ของ วิสุทธิมรรค ว่าด้วยไตรสิกขา ซึ่งเป็นหัวข้อใหญ่ในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น นับว่าเป็นกระทู้ของหัวใจการปฏิบัติธรรมทีเดียว ท่านพระพุทธโฆสะแต่งอธิบายโดยวิจิตรพิสดารอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ได้อ้างพระพุทธวจนะเป็นอาศตถสถานไว้ในที่นั้นๆ ทั่วไป แสดงว่าท่านมีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก สามารถยกเอาธรรมที่ว่าด้วยศีล มารวมไว้ในหมวดศีล ยกเอาธรรมที่เกี่ยวกับสมาธิมารวมไว้ในหมวดสมาธิ ยกเอาธรรมที่กล่าวถึงปัญญามารวมไว้ในหมวดปัญญา โดยปันออกเป็นนิเทศ ๆ (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2519)

จากข้อความข้างต้น ทำให้เข้าใจว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหลักแห่งทฤษฎีเพื่อการเรียนรู้และรับทราบแผนที่เส้นทางไปสู่จุดหมาย ฉะนั้น การเรียนรู้คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงนับได้ว่าเป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างครบองค์ประกอบแห่งการเรียนรู้อย่างแท้จริง คือ ประกอบด้วย

- แผนที่ดี
- มีจิตมั่น
- หมั่นฝึกฝน
- คิดค้นแก้ปัญหา
- มานะอดทน
- ไม่ผลาญดีหน้า
- อุตสาหะเต็มเปี่ยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นหนังสือที่รวบรวมหลักธรรมในพระไตรปิฎกไว้เกือบทั้งหมด คือ เป็นหนังสือที่รวบรวมเนื้อหาสาระเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา และหมวดธรรมต่างๆ มาอธิบายขยายความไว้อย่างเป็นระบบให้รายละเอียดในแง่มุมต่างๆ ซึ่ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันของธรรมที่พึงทราบเหล่านั้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่รวบรวมหลักคำสอนที่ว่าด้วยหลักศีล สมาธิ และปัญญาของพระพุทธโฆษาจารย์ มีทั้งหมด 23 ปริจเฉท ด้วยกัน คือ ปริจเฉทที่ 1 ชื่อศีลนิตเทส ว่าด้วยศีล เช่น ศีลคืออะไร เหตุเกิดของศีล และอานิสงส์ของศีล เป็นต้น ปริจเฉทที่ 2 ชื่ออรรถกถาเทส ว่าด้วยอรรถกถา 13 ประการ เช่น ประเภทของอรรถกถา ปริจเฉทที่ 3 ชื่อกรรมฐานคณนิตเทส ว่าด้วยวิธีเล่าเรียนพระสมณกรรมฐาน 40 ประการ เช่น คำแปลและความหมายของกรรมฐาน และวิธีบอกกรรมฐาน เป็นต้น ปริจเฉทที่ 4 ชื่อปฐวีกสิณนิตเทสว่าด้วยปฐวีกสิณเป็นต้น เช่น อนุรูปวิหาร 5 และเหตุเกิดของอุเบกขา เป็นต้น ปริจเฉทที่ 5 ชื่ออาเสกสิณนิตเทสว่าด้วยยถาสินที่เหลือ 9 ประการ รวมกับปฐวีกสิณเป็น 10 ประการ เช่น อาโปกสิณ ปริจเฉทที่ 6 ชื่ออสุภกัมมัญฐานนิตเทส ว่าด้วยอสุภ 9 ประการ เช่น กำหนดนิมิต 6 และไม่ควรเว้นกิจที่ควรทำ เป็นต้น ปริจเฉทที่ 7 ชื่ออนุสสตินิตเทส ว่าด้วยอนุสสติ 6 คือ พุธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ ปริจเฉทที่ 8 ชื่ออนุสสติกัมมัญฐานนิตเทส ว่าด้วยอนุสสติ 4 ที่เหลือลง คือ มรณานุสสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปมานุสสติ รวมกับอนุสสติ 6 จึงเป็นอนุสสติ 10 ประการ ปริจเฉทที่ 9 ชื่อพรหมวิหารนิตเทส ว่าด้วยพรหมวิหารทั้ง 4 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปริจเฉทที่ 10 ชื่ออรุณนิตเทส ว่าด้วยอรุณสมาบัติ 4 คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อาภิญญานัญจายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ ปริจเฉทที่ 11 ชื่อสมาธินิตเทส ว่าด้วยสมาธิกับทั้งปฏิภาณสัญญาธาตุวิภูฐานนิตเทส ปริจเฉทที่ 12 ชื่ออิทธิวีนิตเทส ว่าด้วยอิทธิวิธีต่างๆ เช่น ฤทธิ์ 10 อย่าง และบาปของฤทธิ์ เป็นต้น ปริจเฉทที่ 13 ชื่ออภิญาณนิตเทส ว่าด้วยอภิญาณ 5 มี ทิพพโสด ทิพพจักขุ และเจโตปริยญาณ คือ รู้วาระจิตแห่งผู้อื่น เป็นต้น ปริจเฉทที่ 14 ชื่อขันธนิตเทส ว่าด้วยปัญจขันธ์ และวิเศษนามแห่งขันธ์ต่างๆ ปริจเฉทที่ 15 ชื่ออายตนะธาตุนิตเทส ว่าด้วยอายตนะ 21 และธาตุ 18 ปริจเฉทที่ 16 ชื่ออินทริยสังจณนิตเทส ว่าด้วยอินทริย 22 และอริยสัจ 4 ปริจเฉทที่ 17 ชื่อปัญญาภูมิณนิตเทส ว่าด้วยธรรม 6 คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทริย อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นภูมิภาคพื้นแห่งวิปัสสนากรรมฐาน ปริจเฉทที่ 18 ชื่อทิวฐวิสุทธินิตเทส ว่าด้วยความบริสุทธิ์แห่งทิวฐีคือความเห็น ปริจเฉทที่ 19 ชื่อกัณหาวิตรณวิสุทธินิตเทส ว่าด้วยความบริสุทธิ์ที่ล่วงข้ามความกำเริบสงสัยเสียได้ ปริจเฉทที่ 20 ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิตเทส ว่าด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยมรรคด้วยญาณปัญญาว่า สิ่งนี้เป็นอริยมรรค สิ่งนี้มิใช่ อริยมรรค ปริจเฉทที่ 21 ชื่อปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธินิตเทส ว่าด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นด้วยปัญญาว่า มรรคควรปฏิบัติสืบต่อไป ปริจเฉทที่ 22 ชื่อญาณทัสสนนิตเทส ว่าด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยสัจและนิพพาน ด้วยปัญญาอันรู้เห็นจริงแจ้งชัด ปริจเฉทที่ 23 ชื่อภาวนานิสังสนนิตเทส ว่าด้วยอานิสงส์ผลแห่งการภาวนาในวิปัสสนากรรมฐาน

3. สมันตปาสาทิกา พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธสิริ ไม่ระบุภาณวาร แต่ระบุว่าเป็น 27,000 ผูก

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นคัมภีร์ที่พระพุทธโฆษาจารย์แต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศักราช 972-973 แต่งตามคำขอร้องของพระพุทธสิริ โดยแต่งขึ้นที่เมืองอนูราธปุระ ประเทศลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้าสิริบาล คัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นอรรถกถาสำหรับแก้พระวินัยปิฎกทั้ง 5 คือ ภิกขุวิภังค์ ภิกขุณีวิภังค์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวารวรรค และคัมภีร์สมันตปาสาทิกามี 3 ภาค คือ 1) ปฐมสมันตปาสาทิก ประกอบด้วยเวรัญชกัณฑ์ ปาราชิกกัณฑ์ 2) ทุตติสมันตปาสาทิกา ประกอบด้วยเตรสกัณฑ์ อนียตกัณฑ์ นิสสัคคิกัณฑ์ อธิกรณสมถา ภิกขุณีวิภังค์ 3) ตติยสมันตปาสาทิกา ประกอบด้วยมหาวัคค์ จุลลวัคค์ ปริวาร

4. สุมังคลวิลาสินี พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระทาสานุคคะ มี 81 ภาณวาร คัมภีร์สุมังคลวิลาสินีเป็นอรรถกถาสำหรับอธิบายเนื้อความแห่งทีฆนิกาย ในพระสูตรตันปิฎก โดยแบ่งออกเป็น 3 ภาค คือ 1. สลักขันธวรรค 2. มหาวรรค 3. ปาฎิกวรรค

5. ปัญจุสุทธิ พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธมิตตะ มี 107 ภาณวาร คัมภีร์ปัญจุสุทธิเป็นอรรถกถาที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อหาแห่งมัชฌิมนิกาย คือ มูลปริยายวัคค์ สีนทาคัคควัณณนา โอปัมมวัคค์ จุฬยมกวัคควัณณนา มัชฌิมปณาสกวัณณนา อุปริปณาสกวัณณนา

6. สรรตถปกาสินี พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระโชติปาละ มี 78 ภาณวาร คัมภีร์สรรตถปกาสินีเป็นอรรถกถาสำหรับอธิบายเนื้อหาแห่งสังยุตตนิกาย ในพระสูตรตันตปิฎก แบ่งออกเป็น 3 เล่ม คือ 1. สคาถวัคควัณณนา 2. นิทานวัคควัณณนา 3. ชันธวารวัคควัณณนา 4. สฬายตนวัคควัณณนา 5. มหาวารวัคควัณณนา

7. มโนรลปุรณิ พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระภทันตะและอาชีวก มี 94 ภาณวาร คัมภีร์มโนรลปุรณิเป็นอรรถกถาที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อหาแห่งอังคุตตรนิกาย คือ เอกนิปาตวัณณนา ทุกนิปาตวัณณนา ติกนิปาตวัณณนา จตุกกนิปาตวัณณนา ปัญจกนิปาตวัณณนา ฉกกนิปาตวัณณนา สัตตกนิปาตวัณณนา อัฐกนิปาตวัณณนา นวกนิปาตวัณณนา ทสกนิปาตวัณณนา เอกาทสกนิปาตวัณณนา

8. อัฐฐาสาลินี พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธโฆสะชาวลังกา มี 39 ภาณวาร คัมภีร์อัฐฐาสาลินีเป็นคัมภีร์อรรถกถาของธัมมสังคณี ซึ่งเป็นคัมภีร์แรกในพระอภิธรรมปิฎก ต้นฉบับเดิมเป็นภาษาบาลีอยู่ในภาษาขอม เพื่อความสมบูรณ์ของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาพระปริยัติธรรม ทางมูลนิธิภูมิพลโลจึงได้ตรวจชำระพิมพ์เป็นอักษรบาลีและแปลเป็นภาษาไทย คัมภีร์อัฐฐาสาลินีว่าด้วยเรื่องกัมมัญฐาน จริต อภิญา และวิปัสสนา ซึ่งเนื้อหาโดยสรุปมีดังนี้ 1. คำปรารภเบื้องต้นคัมภีร์ แต่งเป็นคาถา 20 คาถา 2. คำนิทาน คือกล่าวค้นเรื่องของคัมภีร์อภิธรรมปิฎกทั้ง 7 คัมภีร์ 3. อานิสงส์การศึกษาพระอภิธรรม 4. ความหมายของพระไตรปิฎก 5. การนำพระพุทธศาสนาสืบๆ กันมา 6. การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ครั้งเป็นพระสุเมธดาบสจนถึงปัจจุบัน 7. พรรณนาบทมาติกาตามลำดับ 8. พรรณนาจิตตูปปาตขั้น 9. พรรณนารูปกัณฑ์ 10. พรรณนานิกเขปกัณฑ์ 11. พรรณนาอัตถกถากัณฑ์ (พระมหาอดิศร ธีรสีโล, 2543)

9. สัมโมหวิโนทนี พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธโฆสะชาวลังกา มี 40 ภาณวาร คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อหาความวิภังคปกรณ์แห่งพระอภิธรรมปิฎกมี 18 อย่าง คือ ชันธวิภังค์ 5 อยตตวิภังค์ 12 ธาตุวิภังค์ 18 สังขยวิภังค์ 4 อินทริยวิภังค์ 22 ปัจจยการวิภังค์ 12 สติปัฏฐานวิภังค์ 4 สัมมปธานวิภังค์ 4 อธิบาทวิภังค์ โพฆณังควิภังค์ มัคควิภังค์ ฌานวิภังค์ อัปปมัญญาวิภังค์ ลิกขาปทวิภังค์ ปฏิสัมภทวิภังค์ ญาณวิภังค์ ขุททกัตถวิภังค์ ธัมมทวิภังค์

10. ปัญจปรณัฐกถา พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธโฆสะชาวลังกา ประกอบด้วย 1. อรรถกถาธาตุกถา มีไม่ถึง 1 ภาณวาร 2. อรรถกถาบุคคลปัญญัตติ มี 7 ภาณวาร 3. อรรถกถากถาวัตุ มี 13 ภาณวาร 4. อรรถกถายมก มี 5 ภาณวาร 5. อรรถกถापัญฐาน มี 14 ภาณวาร

11. ธัมมปัทธกถา พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ มี 72 ภาณวาร คัมภีร์ธัมมปัทธกถาคือคัมภีร์อรรถกถาอธิบายขยายเนื้อหาแห่งพระธรรมบท แต่งขึ้นภายหลังอรรถกถาชาดก คัมภีร์ธัมมปัทธกถามีเฉพาะคาถาที่ร้อยกรอง ไม่มีเรื่องราวที่เป็นร้อยแก้ว (พระมหาอดิศร ธีรสีโล, 2543) และคัมภีร์ธัมมปัทธกถาเป็นขุททกนิกาย พระสูตรตันตปิฎก มี 15 คัมภีร์ คือ 1. ขุททกปาฐะ 2. ธัมมปะระ 3. อุทาน 4. อิติวุตตะกะ 5. สุตตันตปิฎก 6. วิมานวัตุ 7. เปตวัตุ 8. เถรคาถา 9. เถรีคาถา 10. ชาตกะ 11. นิทเทส 12. ปฏิสัมภทามรรค 13. อปทานะ 14. พุทธวงศ์ 15. จรียาปิฎก

12. ชาตกัฏฐกถา พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระอัทธทัสสะ พระพุทธมิตตะ และพระพุทธปิยะ ไม่ระบุภาณวาร

ชาตภัฏฐกถาเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นมาเพื่ออธิบายถึงเรื่องราวในพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เป็นขุททกนิกาย ในพระสูตรตันตปิฎก มีชาตก 547 หรือ 500 เรื่อง โดยในแต่ละเรื่องประกอบด้วย 5 ส่วน ได้แก่ 1. ปัจจุบันวัตถุ 2. อดีตวัตถุ 3. คาทา 4. เวยยาकरणะ 5. สโมธาน

13. ปรมัตถโชติกา (1) ไม่ระบุภาณวาร

14. ปรมัตถโชติกา (2) มี 44 ภาณวาร

คัมภีร์ปรมัตถโชติกาเป็นอรรถกถาที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อหาแห่งขุททกนิกาย 4 เล่ม คือ ขุททกปาฐะ อุทาน สุตตันตปิฎก อัมมปท ประกอบขุททกปาฐะวัณณา ยมกวัคควัณณา อัปปมาท-จิตตวัคควัณณา ปุพผ-พาลวัคควัณณา ปณทิต-สหัสสวัคควัณณา ปาป-ชราวัคควัณณา อัตต-โกธวัคควัณณา มล-นาควัคควัณณา ตัณหา-พราหมวัคควัณณา สุตตนิปาตวัณณา 1 สุตตนิปาตวัณณา 2

15. วิสุทธิชนวิลาสินี พระพุทธโฆสะแต่งตามคำอาราธนาของพระเถระ 5 รูป ไม่ระบุภาณวาร

คัมภีร์วิสุทธิชนวิลาสินีเป็นอรรถกถาที่แต่งขึ้นมาเพื่ออธิบายเนื้อความแห่งอุปทาน ประกอบด้วยพุทธวัคควัณณา สีหสนีย-เมตเตยยวัคควัณณา ภัททาภิ-ภัททียวัคควัณณา เถรียาปทานวัณณา

16. กังขาวิตรณี พระพุทธโฆสะแต่งเอง มี 22 ภาณวาร

อรรถกถากังขาวิตรณีเป็นการอธิบายความในพระวินัยปิฎก ถือได้ว่าเป็นอรรถกถาแห่งพระวินัย โดยเริ่มต้นด้วยคำปรารภให้พระรัตนตรัย และแสดงการระตอบูรพาจารย์ซึ่งพระพุทธโฆสะได้แต่งอรรถกถา นี้โดยคำอาราธนาของพระโสณเถระ ได้อาศัยแนวแห่งตำราของสำนักมหาวิหารในลังกาทวีปมาเรียบเรียง ตั้งชื่อว่ากังขาวิตรณี แล้วได้อธิบายคำนิทาน (คือความเบื้องต้น) ความหมายของคำว่า ปาติโมกข์ ความหมายของคำว่า อุโบสถ เรื่องสีมา กรรมวาจา บุพกิจ บุพกรณ์ ซึ่งอยู่ในนิทานทุเทศ อันเป็นส่วนของ ภิกขุปาติโมกข์ ต่อจากนั้น อธิบายปาราชิก 4 สังฆาทิเสส 13 นิสสัคคียปาจิตติย 30 สุทธิกปาจิตติย 92 ปาฏิเทศนียะ 4 เสาขีวัตร 75 และอธิกรณสมณะ 7 เป็นอันจบภิกขุปาติโมกข์ ต่อจากนั้น อธิบายภิกขุณี ปาติโมกข์ เริ่มต้นแต่ปาราชิกของภิกขุณีเป็นต้นไปในส่วนที่อธิบายไว้ในภิกขุปาติโมกข์ซ้ำกันก็ไม่กลัว ให้พิศดารจนจบภิกขุณีปาติโมกข์และคำนิคมสุดท้าย อรรถกถากังขาวิตรณีนี้นี้เป็นประโยชน์ในการศึกษา พระวินัย ในส่วนที่เป็นสิกขาบทที่พระภิกษุจะพึงประพฤติตามหลักพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้แต่โบราณกาลจึงได้มีการศึกษาอรรถกถาปาติโมกข์นี้อย่างจริงจัง สำหรับผู้ที่บวชนั่นคงในพระพุทธศาสนา (พระมหาอดิศร ธีรสีโล, 2543)

บทสรุป

โดยสรุปแล้ว บรรดาอรรถกถาที่ใช้อธิบายเพิ่มเติมหรือแก้พระไตรปิฎกที่พระพุทธโฆษาจารย์ผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 10 หรือ 11 (กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาสัย, 2537) เป็นพระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงที่สุดซึ่งได้เดินทางไปแปลคัมภีร์สำคัญๆ ทางพุทธศาสนาในลังกาประมาณพุทธศตวรรษที่ 10-11 จัดแบ่งเป็น 3 ฉบับใหญ่ๆ คือ กรุณที่อรรถกถาแต่งแก้พระวินัยปิฎก มหาอรรถกถาแต่งแก้พระสูตรตันตปิฎก และมหาปัจจุจรรอรรถกถาแต่งแก้พระอภิธรรมปิฎก (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2522) โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. อรรถกถาพระวินัยปิฎก

- 1) สมันตปาสาทิกา แก้ตั้งแต่คัมภีร์อาทิกรรมจนถึงคัมภีร์ปริวาร แบ่งเป็น 5 ภาค
- 2) กังขาวิตรณี แก้ภิกขุปาฏิโมกข์ ภิกขุณีปาฏิโมกข์

2. อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

- 1) สุมังคลวิลาสินี แก้พระสูตรฝ่ายที่ฌนิกาย
- 2) ปปัญจสุทนี แก้พระสูตรฝ่ายมัชฌิมิกาย

- 3) สารัตถทีปนี แก้วพระสูตรฝ่ายสังยุตตนิกาย
- 4) มโนรณปุรี แก้วพระสูตรฝ่ายอังคุตตรนิกาย
- 5) ปรมัตถโชติกา แก้วพุทธปาฐะ สุตตนิบาตในพุทธนิกาย
- 6) ชาตักกัฏฐกถา แก้วชาตักในพุทธนิกาย ตั้งแต่เอกนิบาตชาตักจนถึงมหานิบาตชาตัก
- 7) ธัมมปัทธกถา แก้วธรรมบทในพุทธนิกาย
- 8) วิสุทธิชนวิลาสินี แก้วอุปทานในพุทธนิกาย

3. อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

- 1) อัญญาสาลินี แก้วธรรมสังคณี
- 2) สัมโมหวิโนทนี แก้ววิภังคะ
- 3) ปรมัตถทีปนี แก้วธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมกและปิฎกฐาน

4. ปกรณ์พิเศษ

1) วิสุทธิมรรค แต่งแก๊ส สมิติ ปัญญา โดยพิศดารแบ่งเป็น 3 ภาค เป็นปกรณ์ที่สำคัญที่สุดและมีค่ามากที่สุดในการศึกษาปรัชญาฝ่ายเถรวาท

บรรณานุกรม

- กรุณา-เรืองอุไร กุศลาสัย. (2537). *ภารตวิทยา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2540). *ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระอรรถกถาจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะกรณีการศึกษาในเมืองไทย (รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา)*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2545). *รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- พระมหาดิศร ถิระสีโล. (2543). *ประวัติวรรณคดีบาลี*. กรุงเทพฯ : คณะศาสนาและปรัชญา สาขาพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (2519). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวงศ์ ขาญบาลี. (2466). *พระวิสุทธิมรรค*. กรุงเทพฯ : เลียงเชียงจงเจริญ.
- วสิน อินทสระ. (2521). *สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- สำนักศาสนศึกษาวัดเทพศิลา. (2545). *คู่มือเปิดตำราเรียนบาลี*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักเรียนวัดอาวุธวิกสิตาราม. (2545). *1 ทศวรรษ วันศาสนศึกษา*. กรุงเทพฯ : เอราวันการพิมพ์.
- สภาการศึกษาามกุฏราชวิทยาลัย. (2537). *พุทธศาสนประวัติระหว่าง 2500 ปีที่ล่วงแล้ว*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุรวัด.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. (2522). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- เสนาะ ผดุงฉัตร. (2532). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.